



## ТАҒЫЛЫМЫ МОЛ КОНФЕРЕНЦИЯ ӨТТІ

*Ел тәуелсіздігінің 25 жылдық мерейтойы қарсаңында Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде «Тарих» және «Қазақстан тарихы» кафедраларының ұйымдастыруымен «Тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуы мен әлемдік қоғамдастықтағы рөлі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті.*

Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясының аясында зерделеудің көкейкесті мәселелерін талқылау мен Тәуелсіздігімізді шыңдаған ширек ғасыр, 25 жыл аралығында еліміз қол жеткізген толағай табыстарды түйіндей отырып, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан мемлекетін құру мен нығайтудағы рөлін айшықтауды мақсат еткен конференция жоғары деңгейде ұйымдастырылды. Оған Алматы қаласы Жастар саясаты мәселелері жөніндегі басқармасы, Халықаралық әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулерді ықпалдастыру институты, Назарбаев Университеті, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдары, Орталық мұражай, «Қазақ тарихы» ғылыми-әдістемелік журналы мен «Қазақстан мектебі» журналының бас редакторлары қатысты. Сондай-ақ осы конференцияда Литва Республикасынан келген профессор Римантас Желвис баяндама жасап, өз ойын ортаға салды.

Конференцияны Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ректоры Нөкетаева Динар Жүсіпәліқызы құттықтау сөзбен ашып, төрағалық етті. Университет ректоры елгемендігінің алғашқы жылдарындағы мемлекеттің даму жағдайы мен білім және ғылым саласындағы



Қазақстан Республикасы  
Мәдениет, ақпарат және  
қоғамдық келісім  
министрлігінде 2002 жылы  
3-мамырда тіркеліп,  
№2904-Ж куәлік берілген

## ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын  
республикалық ғылыми-  
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№1 (148),  
ҚАҢТАР  
2017 ЖЫЛ  
1993 жылдың шілде  
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –  
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –  
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

### АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Б.Аяған, Х.Әбжанов, Т.Омарбеков, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;  
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ысмағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбаев,  
А.Жұмаділ, Ж.Әшірбекова,  
Д.Салқынбек, Қ.Құнапина –  
т.ғ.к., доц.; С.Дүйсен – п.ғ.к.

\*\*\*

С.Әбішқызы – тұңғыш  
бас редактор. Б.Матекова –  
ұстаз-әдіскер. Д.Игенбаева,  
С.Атаниязов, С.Ишебаева,  
Ш.Таңмамбетова – озат ұс-  
таздар.

Басуға 11.01. 2017 ж. жіберілді.  
Пішімі 84 x 108<sup>1/16</sup>  
Шартты б.т. – 4. Офсетті  
басылым. Бағасы келісімді.  
Таралымы – 2100.  
Индексі – 75748.  
Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,  
"Дала-принтте" басылды.

Ғылыми-теориялық  
мақала авторлары, орысша,  
ағылшынша түйін және магис-  
транттар тарихшы доктор-  
лардан жазбаша пікір ұсынуға  
міндетті. Мақаланың ғылы-  
ми нақтылығына, тілінің жа-  
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1  
жылға толық жазылған тү-  
біртегінің көшірмесін салуы  
қажет. Авторлардың бай-  
лам-тұжырымдары редакция  
көзқарасымен сәйкеспеуі де  
мүмкін. Көшіріп басылса не  
пайдаланылса, сілтеме жаса-  
луы тиіс.

## МАЗМҰНЫ

### Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Сейітқали Дүйсен. Әлихан Бөкейханов ұлт тарихы және оны зерттеудің методологиялық ұстанымдары туралы.....	2
Самат Есқалиев. Ырғыздан шыққан алаш қайраткері.....	4
Хазретәлі Тұрсын. Тәуелсіздікпен тел өскен тарихшы.....	6
Маржан Дәуітбекова, Әлия Исаева. Ұлттық ойындар.....	8
Гульмира Жуман. Экономические взгляды Т.Рыскулова.....	13
Жанжігіт Орамах, Зарина Айтжан. Бөкей ордасындағы мұсылмандық оқу жүйесі.....	15
Қалимаш Жанғанатова. Маңғыстау мен Форт Шевченко.....	18
З.Бисембаева, С.Жолдыбаева, С.Тұрғанбеков. Көпқырлы мәдени үдерістердің қазақстандық үлгілері.....	21
Майра Райымбекова. Этноязыковые особенности кыргызов в казахстане.....	23
Дәрмен Оразбаев, Бағдат Қазкенов. Тасқа таңбаланған тарих бұрмаланбауы тиіс.....	26

### Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Төлеуғазы Мұқанов. Орта ғасырдағы Қазақстан мәдениеті.....	29
Қарлыға Зайырлиева. Сақтардың шаруашылығы мен тұрмысы.....	30
Қанат Атахан. Қазақ жерінің Ресейге қосылуының алғы шарттары.....	31
Айнагүл Қойшыбаева. Наурыз мейрамы.....	33
Рымгүл Әмірова. 1916 жылғы көтерілістің алғы шарттары, себептері.....	34
Қадиша Молдағалиева. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс.....	35
Жайдарлы Журманова. Этнополитические процессы в Казахстане.....	36
Ұлданай Төленбаева. Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтеріліс.....	37
Гүлжазира Рахимова. Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс.....	38
Ақтоты Бөкенбаева. Сен өз құқығыңды білесің бе?.....	39
Әлия Байсақалова. «Ой-көкпар» тарихи-интеллектуалдық ойыны.....	41
Рамазан Нүсіпов. Қара жұмысқа барғандар.....	42
Галина Қабылдина. Қазақ Хандығы – демократиялы мемлекет.....	43
Жанар Жұманова. Сыр өңірінің халықтары.....	45
Айман Смағұл. Сердалы Бекшоринның арғы ата-бабалары.....	47
Қуаныш Мақтиев. Азаттықтың асқарында.....	48

## ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР – батырлыққа тәрбиелеудің үлкен мектебі

Маржан ДӘУІТБЕКОВА (Дауытбекова),  
тарих ғылымдарының кандидаты,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доцентінің міндетін атқарушы,  
Әлия ИСАЕВА,  
тарих ғылымдарының кандидаты, ҚазмемҚызПУ-дың  
қауымдастырылған профессорының міндетін атқарушы

Үшінші мыңжылдықтың басы жаһандану және интеграция үдерістерімен сипатталады. Осының нәтижесінде біртұтас экономикалық, саяси және ағартушылық көңістіктердің қалыптасуы байқалады. Жаһандану халықтардың этномәдени ерекшеліктерін жоюға жұмыс жасайды. Осы тұрғыда халық этнографиясын сақтау әлем халықтарының алдындағы ортақ мәселе. Ендеше қазақ халқының ұлттық ойындарының атадан балаға мұра болып келе жатқан дәстүрін біз де келешек ұрпаққа қаймағын бұзбай жеткізуге тиіспіз. Ұлттық ойындар – қазақ халқының рухани мәдениетінің аса маңызды құрамдас бөлігі. Ол халық тарихымен бірге жасасып келе жатқан терең тарихы бар күрделі үдеріс. Халықтың өлеуметтік-экономикалық жағдайларына байланысты туып, атадан-балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған. Қазақ халқының ұлттық ойындары өте ертеде туып, оның көші-қоны, тұрмыс жағдайларына байланысты дамыған. Тарихи кезеңдерде өзгерістерге ұшырап, даму сатыларынан өткен. Бүгінде бізге жеткен ұлттық ойындардың түрі көп. Аса көрнекті жазушы М.О.Әуезовтің «*Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында, өздері қызықтаған алуан ойын өнері бар ғой*» деген пікірі осыған дәлел болары анық [1, 3-б.]. Осы сан түрлі ұлттық ойындар арасынан біз бүгінгі мақалаға арқау ретінде ұлттық-спорт ойындарына және оның батырлық дәстүрге әсеріне тоқталуды мақсат тұттық.

**Жалпы, зерттеуші-ғалымдардың пікірі бойынша ұлттық ойындар үшке бөлінеді: ойын-сауық; тұрмыс-салт және спорт ойындары.** Қазақ халқының ұлттық ойындары мәселесіне терең талдау жасау арқылы осы халықтың дүниетанымынан, қорғаныс өнерінің пайда болуы мен дамуы тарихынан мол мағлұматтар аламыз.

Қазақ халқының ұлттық-спорттық ойындарының өзіндік тарихи даму жолдары, қалыптасу кезеңдері, тәрбиелік маңызы халықтың саяси өлеуметтік дамуының негізі болды. «Жамбы ату», «аударыспақ», «аламан бейге», «көкпар», «күрес» «сайыс» және т.б. ұлттық ойындардың ерлікке бейімдеу мен тәрбиелеуде маңызы зор болған. Бұл ойындар негізінен шыдамдылықты, мергендікті, мақсаткерлікті, тез шешім қабылдай алуды, ептілік қасиетін талап етті. Сондықтан бұл ойындарды кез келген бала жастайынан белгі дәрежеде дайындықтан өтпейінше ойнай алмайтын.

Қазақ жері төрт жағынан да үнемі қауіп ортасында болғандығы қазақ халқын баласын кез келген уақытта ерге қонып, тізгін тарта білетіндей деңгейде тәрбиелеуіне ықпал етті. Осы ретте осындай ойын-

дардың бүгінгі баланың ертеңгі жауынгер ретінде қазақ әскерлерінің соғыста мықты да төзімді, найза лақтырған кезде мерген де кесек, батыр тұлғалы болып келуі мен жекпе-жек келген жауларын жеңуге дайын болуының басты кепілі болған.

Қазақ халқының тарихи көне жырларының, этностары мен лиро-эпостарының қай-қайсысын алып қарасақ та, олардың өн бойынан халықтың ұлттық ойындарының, әдет-ғұрып салттарының алуан түрлерін кездестіреміз. Осы жырлардың негізгі кейіпкерлері – болашақ ел қорғаушы батыр, жауынгер, халық қайраткерлері, ойын үстінде көрінеді. Сол ойын арқылы шынығып, өзінің бойындағы табиғи дарынын шындай түседі. Ойынға халық ерекше мән берген. Сондықтан халық оған тек ойын-сауық, көңіл көтеретін іс-шара ретінде қарамаған. Ең бастысы – ел қорғауға қабілетті болашақ қайраткерді, өзінің осы қабілетін шаршы топтың алдында, баршаға тең (досқа да, дұшпанға да) еркін бәсекеде жеңіп алуға тиіс ұрпақтың тәрбиесі ретінде қабылдаған. Сондай-ақ талапты жас ойын өнеріне өзінен жасы үлкен, танымал ұстаздан үйреніп, жаттығатынын, аянбай тер төгетінін байқаймыз.

**Қазақ жерінде қалыптасқан ұлттық ойындар тарихы алғашқы қауымдық құрылыстан басталады.** Көшпелі тайпалардың негізгі кәсібі аңшылық болған. Аңшылық, саятшылық құру дәстүрі – баланың, болашақ жауынгер-батырдың қасиеттерін шыңдайтын өзіндік мектеп.

Қазақ қоғамындағы ұйым болып аң аулау дәстүрі халқымыздың тарихи-мәдени кешенінің ажырамас бөлігі. Қаумалай аң аулау көшпенділер өмірінде айқын экономикалық маңызға ие болды және сондықтан өлеуметтік қатынастар жүйесіне тән «қоғамдық институт» [2, 11-б.] іспеттес болды. Әр ер адам ұйым болып аң аулауға міндетті. Әскери өнердің өзіндік қалыптасқан мектебі бола отырып, көшпелілерде қаумалай аң аулау әскер ұйымдастыру жүйесімен өз сәйкестілігін де тапқан.

**Аңшылық – көшпелілердің далалық салт-дәстүрлерінің бірі.** Аңшылықтың адамды соғыс ісіне бейімдейтін негізгі әрекеті – жабайы аңды топ болып «қаумалау» дәстүрі. Аңшылық жауынгерді және ұйымдарды «қулық», «қоршау», «қолға түсіру», «барлау», «ізін кесу», «көзін құрту» секілді әскери іс-қимылдарына үйретудегі мектеп болды. Аңшылық әскерді тактикалық ойлар мен шеберлікке шыңдады [3, 246-б.].

Зерттеушілер аңшылықтың әскери мектеп ретіндегі рөлін ерекше атап өтеді. Мәселен, К.И. Бочаров: «...жауынгерлер аңшылыққа шықпас бұрын іс-қи-

мылды қалай жүргізу керек екендігін алдын-ала келісіп алады. Аңшылар үш тактикалық бірлікке бөлінді: орта, оң және сол қанат», – дей келе, бұл өз кезегінде көшпелілердің негізгі соғыс тактикасы болғанына назар аударады [4, 9-б.]. Аңға шыққанда олжалы болу іс-қимылдың шапшаңдығына, сап құруға бейімділігіне, ұйымшылдығына байланысты болды. Аңшылық қазақтарда тек халықтың шаруашылығы ғана емес, сонымен қатар үлкен әскери маңызға ие еді. Ол кез келген жорықтың, соғыстың, шапқыншылықтың серіктесі болды. Аңшылық әскерді әрі тамақпен қамтамасыз етсе, әрі айла-тәсіл жүргізудің дайындығы болды.

Ұлттық ойындар болашақ ұрпақты жасқаншақтықтан, қорқақтықтан, босандықтан, жан сауғалаушылықтан бой тартуға, қоршауға түсіп қалса, шалт қимылға көшуге, ұрыстың түрлі тәсілдерін қолдануға, жауынан құтылуға, жаудың күшін көп жұмсауға, бет-алды қан төкпеуге, қажетті жерде қан төгуден бас тартпауға, өзінің және ат күшін сақтай ықтиярлықпен күресуге жақ болуға баулып, тәрбиеледі.

Көшпелі қоғамдағы жауынгер әскери өнерді игеру үшін барлық қару түрлерін, соғыс амал-айлаларын меңгеруі қажет болды. Олар садақпен атысу, қылышпен шабысу, алысу және найзаласу. Қазақтарда ер балаларды жастайынан ат үстінде еркін жүруге бейімдеген. Балаға белі қатайған кезінде «ат мінгізер» дәстүрін атқарған. Сондай-ақ, 12-15 жасар ер балаға қынды кездігі бар кісе (белбеу) тағу дәстүрі қалыптасқан. Бұл дәстүр жас баланың ер жігітке айналуын бекіту рәсімі ретінде қабылданған, яғни енді ол үлкендер тобына қосылып, бұдан былай ер адамдармен отырып тамақ жеуге, олармен бірге бір бөлмеде жатуға құқылы болды [5, 97-б.]. Тарихи қалыптасқан жағдай көшпелінің барлық өмірін әскерлендіруге өкеліп соқты. Мәселен, Шыңғыс ханның ұлы «Жасағының» («Иассақ») бір тармағы бектерге «ұл балаларды садақ ату мен атқа отыру шеберлігіне жақсылап үйрету мен жаттықтыруды және оларды ержүрек және батыр ретінде тәрбиелеуді» міндеттегені айтылған [6, 68-б.].

Белгілі зерттеуші С.М. Абрамзон қырғыздарда 6-7 жастағы ұл балалардың алдымен қойға, содан кейін арнайы ер-тұрманмен тайға мініп, сондай-ақ олар арнайы садақтармен құс атып, ауылдан жырақта түнеуге үйренетіндіктерін атап өтеді. Сонымен бірге ұл балаларды тәрбиелеуде олардың қару қолдану біліктілігін артыру мен әскери өнерге баулуға ерекше назар аударылатындығын атап өтеді [7, 179-б.].

Көшпелі тайпаларға тән осындай тәрбие жүйесінің айқын көрінісін қазақ қоғамында кездестіре аламыз. Мысалы, Райымбек батыр жеті жасқа толғанда нағашы атасы көк тай мен қару жарақтың бүкіл түрлерін алып келіп, Қангелді батырға әскери өнерге баулуды табыстайды [8, 56-б.].

Батырлар жырында болашақ батыр мал соңында жүрмеуі керек. «Нұрадың» батыр жырында жас бала:

*Мал бақпайын мен деді*

*Мал соңында жалпылдап*

*Атқа мініп жүрмеймін,* – деп өзінің батырлық өнерге дайындалатынын білдіреді [9, 96-117-бб.].

Дала батырының мінез-қылығы мен өмірлік жолының қалыптасуы да ұлттық ойындардың негізі саналатын жебе, садақ атудан басталған. «Ер Тарғын» жырындағы қарт батыр Қартқожақ өмірінің мысалы арқылы анық көрсетілген. Мәселен, Қартқожақ батыр:

1) бес жасында жебе жасап, садақ тартуды үйренген;

2) он жасында қылыш асынып, күрестен жарысқа түседі;

3) он бес жасында атқа міну, қылыштасу мен найзаласу шеберлігін шыңдайды;

4) жиырма жасында түрлі ат және т.б. жарыстарға қатысып, шеберлігін арттыра түседі;

5) жиырма бес жасында сауыт-сайман асынып, әскери жорыққа қатысып, жекпе-жекте жауын жеңіп нағыз батырға айналады. Елінің, жерінің қорғаны болады.

6) Отыз бес жасында үкіпі найза қопына алып, жауға қарсы әскерді бастаған қолбасшыға айналады;

7) Қырық жасында елінің сенімді тірегі, қорғанына айналады;

8) Елу жасында ақылы мен парасатының арқасында ел ішіндегі қилы даулар батырдың алдында шешімін табады [10, 23-25-бб.].

Батырлықтың бастауы болған ұлт ойындары осылайша атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған. Бүгінгі мақалада осындай көне өнердің ұйытқысы болған бірнеше ұлттық ойындарға тоқталуды жөн санадық. Тамырын аңшылықтан алған, жаугершілік заманның басты тұлғасы, Ел мен Жердің қорғаушысы батырлықтың бастауы болған ұлттық ойындар бейбіт кезде айтулы мерекелерде, үлкен астарда, халықтың күнделікті тұрмысында орын алып жататын үйлену тойларында, сүндет тойларда, сақпан тойында, жайлауға көшкенде орындалған және ұлттық ойындардың басым бөлігі жылқы малымен байланыста өткен. Мұндай атаулы мерекелердің басым бөлігі жазда ұйымдастырылған [11, 18-б.]. Жалпы көшпелі халықтардың жер басып жүргеннен гөрі ат үстінде көбірек жүргені мәлім. Қазақ халқы үшін мереке басы болып саналатын Наурыз мерекесі, XX ғасырдың басына дейін өзінің жүйелілігін жоғалтпай жалғасын тауып, Кеңес дәуірінде біршама тежелген ас беру дәстүрінде міндетті орындалуы тиіс шарттардың бірі – ұлттық спорт ойындары болған.

Жалпы, ас дегеніміз – өмірден өткен көрнекті батыр немесе ру басын еске алу үшін белгілі-бір күні жиналып халық болып атап өтетін қасиетті күндердің бірі болып саналған. Ас барлық адамға емес, елде ерекше құрметке, байлыққа ие болған адамдарға ғана берілген. Ас – тек өлген адамдарды еске алу, соған ғана құрмет көрсету емес. Ол қазақ қоғамындағы маңызды институт болған [12, 307-б.]. Міне, осындай аса маңызды іс-шарада ат жарыс, күрес, садақ ату жарыстары өткізіліп, жеңіске жеткендеріне қайтыс болған адамның туыстары тарапынан сыйлықтар берілген [13, 110-б.]. Астар мен мейрамдарда бәйге аттары көмбеге шауып келгенге дейін, жиналған жұрт салт аттылардың аударыспағын және балуандар күресін тамашалаған.

**Бәйге – Орта Азия халықтарына ортақ спорттық ойын түрі.** Мысалы, қырғыз халқында «ат чабыш», өзбек халқында «пойга» аталған бәйге қазақ халқының ең көне ойындарының бірі. Бәйге мәресі мен көмбесі бір жерде орналасқан. Себебі бұл көрермендердің бәйгеге шапқан жылқылардың бәйгені бастаған және аяқтаған сәтіне куә болуына себепкер болуы үшін жасалған болуы керек [14, 141-б.]. Бәйге 10, 15-тен бастап, 60-70 шақырымға дейін болуы мүмкін. Ол тай, құнан, дөнен, жорға және ат жарысы деп аттардың жас шамасына қарай оңға жуық түрге бөлінген. Аламан бәйгенің қатаң тәртібі, ережесі ретінде бәйгеге қа-

тысушы аттардың мәреден бір уақытта шығуын және жолдан аттардың қосылмауын қадағалауды айтуға болады. Негізгі талап мәреден көмбеге дейін шауып келу қажет болған. Бәйге қатысушы аттан да, шабандоздан да асқан шыдамдылықты қажет етеді. Бәйгеге шабатын шабандоз жас бала болған. Баланың жасы көп жағдайда 9-13 (кейбір мәліметтерде 8-14) жас аралығын қамтыған [15, 78-б.]. Бәйгенің болатындығы жайлы хабар алдын-ала бір-екі ай бұрын жарияланған. Оны сауын деп атаған. Осыған байланысты бәйгеге қатысатын аттар бапталып, дайындалған. Шамасы келген адам бәйгеге атын қосуға тырысқан. Тіпті бәйгеге аты қосылмаса ол әулет үшін ар саналған [16, 135-б.].

Бәйге басталарда атшабарлар бастарына қызыл ормал байланып, ұзын бақан ұстанған, жиынды аралай жар салып, хабар қылады. Жаршылар ат жарысының қай жерде болатынын жариялап халықтың солай қарай аттануын сұрайды. Жер жағдайын білетін азулы билер өзінің ойлаған жерінен қарақшы тіктіріп, көмбе жасауды үлкен мәртебе көрген. Ат айдаушы бәйгеге қосылатын аттарды ел алдынан өткізіп, мәреге айдап әкетеді. Осы тұста ел арасындағы білгір сыншылар бәйгеге қатысатын жылқыларды өз сынынан өткізіп, кімнің аты бірінші келетіндігі жайлы пікірлерін білдіріп жатқан. Сыйлы екі ақсақалдың бірі мәреге, бірі көмбеге тұрғызылады. Бәйгеге қатысушы аттар бір сызықтың бойына тұрғызылып, арнайы белгіден соң аттың басын белгіленген бағыт бойынша көмбеге жіберіледі. Бәйгеге қатысушы аттардың жолдан қосылмауын қадағалау үшін ат айдаушылар қатаң бақылаған. Айдаушының иманды, инабатты, сенімді адам болуы да қарастырылған [16, 137-б.]. Көмбеге жеткен ат үстіндегі бала ат иесінің атын айтып, ұрандап өтуі керек болған. Жеңіске жеткен тұлпардың иесіне тігілетін жүлде мөлшері де әр түрлі болған. Ол көп жағдайда ас немесе той иесінің дәулетіне орай берілген. Мысалы, Ю.Н.Барминцовтың мәлімдеуінше, 1854 жылы Қостанайда өткен бәйгеге Торғай, Сырдария облыстарынан 5 мың адам қатысқан. Бәйгеге 40 ат қосылып, жеңіске жеткені бағалы сыйлықтармен марапатталаған [17, 53-б.]. Автор А.И.Добросмысловқа сілтеме жасай отырып 1860 жылы Торғай облысында бәйге өткізіліп, оған 35 шақырым қашықтыққа 137 ат қосылғанын, жеңіске жеткендерге сый ретінде 55 жылқы, 8 түйе, 24 алтын ақша, 66 күміс ақша және тағы да басқа көптеген құнды заттардың болғандығын мәлімдейді.

Жалпы ат бәйгесіне тігілетін жүлделердің мөлшері тарихи кезеңдерде әр түрлі болған. Ол ең алдымен ас немесе той иесінің беделі мен дәулетіне сай болса, XIX ғасырдың I жартысындағы бәйге жүлдесі мен аталған ғасыр соңындағы жүлделердің арасы тым алшақ болған. Оған дәстүрлі ойын түрінің уақыт өте келе өзіндік мәнін жоғалта бастауымен түсіндіруге болады. Қазақ халқында бәйге ойындары жаугершілік заман туындаған жағдайда жылдамдыққа, атқа міну өнерін игеруге, және басқа да ел қорғаны болар азаматтық қасиеттерге тәрбиелеген деген ой түйе болады.

**Сайыс – әскери-спорттық ойын түрінің бірі.** Сайыстың өзіндік өткізілу жүйесі мен жолдары болған. Сайысқа қатысатын адамның ойын үстінде жарақат алмауын қамтамсыз ететін арнайы киімі, қолында ұзын доғал ұшты ағаш найзасы болуы тиіс [18, 22-б.]. Сайысқа қатысушы да белгілі-бір ру атынан қатысатын болған. Қазақ халқындағы сайыс өнерінің ортағасырлық еуропалық рыцарлардың жекпе-жегіне

ұқсас жерлері болғанымен, өзіне төн ерекшеліктері де жоқ емес. Егер рыцарлар жеңіске жеткен тұста қарсыласының сауыт-сайманын, қару-жарақтары мен атын алса, қазақтарда арнайы жүлдемен марапатталған. Ең бастысы қазақ сайысына қатысушы үшін ру намысы басты орында саналған. Қол жеткізілген жеңіс сый-сияпаты ру басының қоржынына байланып, халықпен бөліске салынған. Келесі айта кететін ерекшелік: қазақ сайысқа қатысушыларының үстіне киінетін киім түрі темір сауыттан емес, кеудесін қалқан ретінде ала қыл-құйрықтан өрілген арқанмен орап, киім сыртынан шығыршықты кіреуке сауыт киіп, тіпті кей кездері тесіне ер тоқым тартып байлап шыққан [19, 97-б.]. Осы жерде кіреуке сауыт ұғымына анықтама бере кетсек; «кіреуке» сөзі селдір, торлы деген мағынаны білдіреді. Көшпелі халықтар кіреуке сауыттарды өте ерте заманнан қолдана бастаған. Оған дәлел ретінде скифтердің, сарматтардың обаларына жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде табылған археологиялық жәдігерлерді атап өтуге болады. Кіреуке түркі, қыпшақ кезеңдерінде жауынгерлердің қорғаныс құралдары болғандығына қазба материалдары дәлел бола алады [3, 105-109-бб.]. Қазақ халқында сайысқа қатысушылар кіреуке сауыт киіп шығатын болса, көршілес қырғыз халқында Тянь-Шань және Ыстықкөл аймақтарында сайысқа түсушілер тау текенің терісінен тігілген қандағай немесе жарғақ сым атты шалбар, кеудесіне қызыл былғарыдан күртеше, бастарына ақ қалпақ киіп шыққан. Сыртынан түйе жүніне мақтамен сырылып тігілген, қысқа жеңді шапан киген. Ол кементай деп аталған [15, 51-б.].

**Жалпы сайыс ойынының басты шарты** – қарсыласын аттан түсіру және оны қайта атқа қондыра алмайтындай етіп қолындағы найзасымен шаншып құлату. Әрине, бұл ойын адам өміріне өте қауіпті, тіпті адам өлімімен аяқталып та жатқан. Сайысқа түсушілердің найзасы таяқтан жасалып, ұзындығы 7 кез, ұшы доғал, жуандығы бақандай болған. Спорт ойындарының бұл түрі XX ғ. басына дейін кеңінен қолданылған. Сайыс ашық алаңқайда көрермендер алдында өткен. Сайыс басталмас бұрын ортаға жаршы шығып салтанатты түрде жарысқа шақырған. Ортаға шығатын сайыскерлердің атақ-даңқы жарияланғаннан кейін, қорғаныс киімі мен найза құралымен жабдықталған екі атты қатысушы ортаға шыққан, жарыстың басталғанын білдіретін сырнай ойналған. Қырғыз халқында бұл ойын барысында төреші уақытты белгілеп тұрса, сайысқа қатысушының жанында дәйекші, жолдасы (даекчи, жолдош) болған. Ол сайысушының атының басын қарсыласына дұрыс бағытталуына көмектесіп, сайысшылар арасы 50-60 метр қашықтықты құраған тұста сырт кетіп қарсыластардың жеңіске жетуіне жол ашқан [15, 48-б.]. Сайысшының бірі жеңіске жеткен тұста ру ұраны айтылған. Жеңіске жеткен сайыскер халық алдында сый-сияпатқа ие болған. Сайыс ойыны жеке қатысушы немесе топ арасында да өткізілген. Жалпы, сайыс ойынының ойналуына қазақ топырағында патша билігі орнағаннан кейінгі кезеңде тыйым салынған.

**Аударыспақ** – белгілі-бір уақыт аралығында қарсыласын ат үстінен аударып түсіруді мақсат ететін әскери-қолданбалы мәні өте жоғары ұлттық ойындардың бірі. Егер екеуі қарастырылған уақыт аралығында жеңіске жетпеген жағдайда, екі жақтың тең түскені жарияланып, ортаға келесі жұп шығарылған [20, 108-б.]. Жеңіске жеткен қатысушы келесі ойыншымен жарысқа түскен. Ойынға ересек,

күш-қуаты ат тақымын ұстай алатын жігіттер қатыстырылған. Аударыспақ ертедегі астар мен мейрамдарда бөйге аттары көмбеге шауып келгенге дейін, жиналған жұрт салт аттылардың аударыспағын және балуандар күресін тамашалаған.

**Аударыспақтың ережелері:** белгіленген уақыт ішінде қарсыластар бірін-бірі аттан аударып тастауы керек. Білектен ұстап қарсыласын аттан аунатып түсіру, аударыспақтың ең көремет әдістерінің бірі. Қарсыласыңды өзіңе қарай жұлқа тартуға да болады. Шын мықтыға тұсау жоқ. Қарсыласын төбесінен бұлтша төніп, атынан итеріп құлатуға да болады. Аударыспаққа төртіп бойынша ат үстіндегі айқасты жақсы меңгерген, тиянақты дайындығы бар спортшылар ғана қатыса алады. Ал дайындығы жеткіліксіз, тәжірибесі аз спортшылар үшін бұл өте қиын. Ойында белбеуден төмен ұстауға, қарсыласын тұншықтыруға немесе жарақаттануға әкелетін әрекеттерге – қолды, аяқты, мойынды бұрау, қайыру, бөсекелесінің атын немесе өзін ұруға және киімнен жұлқылауға, тиым салынады [21, 272-б.]. Ойында аты белді, жарамды, өзі мықты, атқа отырысы мығым, білікті жігіттер жеңіп шығады. Жалпы бұл ойын білектің күші ғана емес, аттың құлағында ойнауды да талап етеді. Сайып келгенде, аударыспақта негізгі рөлді ат пен ойыншы жігіттер атқарады. Оспадарлық, жұла қашу, салып қалу, қол қайыру сияқты айла-амалдарды қолдануға болмайды. Аударысу ат пен жігіттің үндескен қимыл-бірлестігіне сүйене отырып, күш-жігердің басымдығын көрсететін қалыпты, байсалды шеберлікке ұласып жатуы шарт. Аударыспақта жеңіске жеткендерге берілетін жүлде тым қомақты болмаған. Деректерде жеңіске жеткен ойыншыға 1 ат, 1 шапан берілген. Олардың қатарына: ат-шапан, түрлі көде сый, тарту-таралғымен шектелген [21, 272-б.].

**Көкпар тарту** – ойыны үйлену тойы, сүндет той, бесік тойы сияқты отбасылық әртүрлі мереке-тойларда міндетті түрде ойналған спорттық сайыс түрі. Салыстырмалы түрде қарастырсақ, спорттық ойынның бұл түрі ас беруде айтарлықтай ойналмағандығына көз жеткізуге болады [19, 98-б.; 18, 202-б.; 15, 60-б.]. Ұлттық спорт ойындарының ішінде көкпар тарту үлкен қызығушылықпен өткізілген.

Көкпар ойыны күштілікті, батылдықты, ептілікті, тез шешім қабылдай білуді, шыдамдылықты және жаратылған, бапталған атты қажет ететін ойын түрі [14, 139-б.]. Ойын жігіттердің шапшаңдығымен ерекшеленді. Бұл ойынды құштарлығы, қарқыны жағынан хоккеймен салыстыруға болады. Ойынның пайда болу тарихы өте ежелде жатыр. П.А.Федотовтың пайымдауынша, бұл ойынның шығуына бірден-бір себеп болған мәселе ол малды жыртқыштардан қорғау болса керек [14, 139-б.]. Ертеде қазақ жігітінің беделі осы қасқырды тірідей ұстаумен өлшенген. Ауыл тойларында қасқырды ен далаға жіберіп, оны қуып ұстауға жүздеген білекті жігіттер жіберілген. Қасқырды ат үстінен түспей, тірідей ұстаған жігіт жеңімпаз деп саналған. Уақыт өте келе қасқыр орнына 30-40 келі салмақты теке немесе лақ, серке тартылған. Көкпар ойынына екі топ қатысқан. Әрқайсында 5,10 жігіт болған. Ол ашық алаңдарда ұйымдастырылып, көлемі 3 метрді құрайтын арнайы қақпаға ойын басында лақты тастаумен басталады. Алаңның орталығынан бірнеше метр қашықтықта ойын топтары орналастырылып, ойын сәлемдесу рәсімімен басталып, лақты тақымға басумен жал-

ғасқан. Лақты тақымға басу өте күрделі іс, себебі оны ойыншының әрқайсысы мақсат тұтқан. Оны қарсыластан тартып алу, өз жақтастарымен алмасу сынды айла-шарғыларға рұқсат етілген. Лақ белгіленген аймақтан тыс әкетілген жағдайда ойын тоқтатылып, қайтадан қарастырылған аймақта жалғастырылған. Қарсыластардың бірі немесе астына мінген аттың бірі мертігіп, болмаса, басқа жағдайлар орын алған тұста да ойын шарты бойынша үзіліс жарияланып, жараланғандар жағдайы жасалған. Берілген уақыт аралығында жеңіске жеткендер болмаса, қосымша уақыт қарастырылады. Бұдан да қорытынды шықпаса, ойын топтарының ең мықты екі мүшесі жекпе-жек тартыс өткізген. Көкпарға мінілетін аттың да бабында болуы аса маңызды. Көкпар аты кең тынысты, ұзақ шабысты болуы шарт. Ойын үстінде қарсыластың атына қиянат қылуға болмайды. Көкпарда мәреге лақты барынша көп әкелген адам жеңіске жеткен. Лақты белгіленген алаңқайдан тыс әкетуге, ер тоқымның астына бұқпантайлауға, қамшыны аттан басқаға жұмсауға талап етіледі. Жалпы көкпар тарту әуелде әлеуметтік мәні бар әскери машықтың қажетінен туған. Түрік қағандығы кезіндегі «Дербес бөрі жасақ» дегеніміз осындай жаттығудан өтіп сығайланған батырлар тобы. Ол – қазіргі тілмен айтсақ, гвардия деген сөз. Әскери тәрбиелеудің осындай әдісі келе-келе көкпар спортына ұласып, халықтық рең алып кеткен [22, 287-б.]. Осылайша тамырын тереңнен алған көкпар ойынының негізгі мәні болашақ ердің жігеріне жігер қосып, оның күш-қуатын шыңдауға бағытталған.

Ас беру салтында өткізілуі тиіс міндетті ұлттық ойынның келесі түрі – **балуан күресі** [19, 95-б.]. Бүгінде ұлттық спорт түрінің бұл түрі ел арасында «қазақша күрес» атауымен кеңінен танымал. Күрес қазақ халқынан басқа грузиндерде чидоба, қырғыздарда күреш, тәжіктерде гуштингири, солтүстік кавказ халықтарында тутуш, өзбектерде кураш, молдавалықтарды трынтэ, татарларды курияш, түркімендерде гореш, армяндарда кох, тува халқында хуреш, өзірбайжандарда голеш, орыстарда бой деген атаумен кездеседі [23, 11-20-б.].

**Күрес** – халыққа кең таралған спорт түрі. Алғашында күрес түрі жекпе-жек шайқаста ұстап алып лақтыру тәсілінен орныққан болуы мүмкін. Ұлттық спорттың бұл түрі барлық мерекелерде, белгілі палуандар арасында өткізіледі. Екі топтан шыққан палуандар қоян-қолтық ұстасып, аяқтан шалу, жамбасқа түсіру, көтеріп алып жауырыңға жатқызу сияқты айла-тәсілдерді қолданып, бірінің-бірі жауырынын жерге тигізгенше күрескен [24, 6-б.]. Күрес ойынына қатысушы жеңін қайырған жалғыз жейде мен тізеден жоғары қайырылған шалбар киіп шыққан. Аяғына кебіс, беліне белбеу таққан [25, 35-б.]. Күрес жазық шөптесін жерде, кілемде т.б. өткізілген. Ортада төреші тағайындалған. Ол палуандардың әдіс-тәсілдерді дұрыс қолданғандығын, қарсыластың жауыры-нының жерге тигендігін қадағалап, төрелігін айтқан.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде күрес өнерімен айналысушы, күрес өнерін жетік меңгерген адамды мағыналайтын «палуан/балуан» ұғымының пайда болу тарихы да, оның мәні де жауынгерлік өнермен тікелей байланысты. «Палуан» сөзі түркі тіліне парсы тілінен енген. Қазақ тілінде де палуан сөзі ауыспалы мағынада үлкен, алып денелі адам деген мағынада да қолданылады. Қазақтың балуандық өнері қазақтың

жауынгерлік өнерінің құрамдас бөлігі [26, 28-б.]. Балуандар күресі ертеде пайда болып, уақыт өте келе өзгерістерге ұшыраған. Ерте кездерде бас жүлдені жеңіп алу үшін балуан бірнеше балуанмен күресуі қажет болса, XIX ғ. II жартысындағы астарда болған балуандар күрестері туралы мәліметтерді қарастыра отырып, күреске түскен әр жұптың жеңімпаздары бас жүлденің иесі болғандығын байқаймыз [19, 95-б.]. Тойшы қауым өз руларынан балуандарын айтарлықтай деңгейде дайындықпен әкелген. Бұл балуандар жеңісі түгелдей әулеттің, рудың намысын қорғаған. Балуанның жеңіске жетуі қарсыласының жауырынын жерге тигізсе жеңген болып есептелген [27, 299-б.].

Балуандар күресінде жеңіске жеткен палуанның қолын төреші жоғары көтеріп, оның жеңімпаз екенін жариялайды және онымен күрескісі келетіндердің бар-жоғын анықтап, кілемді үш рет айналып шыққан. Қарсылас жоқ болған жағдайда оны толық жеңіскер ретінде жиылған қауым алдында жариялап, ұйымдастырушы тарапынан тағайындалған сыйлыққа ие болған. Жеңімпазға берілетін сый-сияпат көлемі әр аста немесе мерекеде ұйымдастырушының әлауқатына қарай әртүрлі мөлшерде белгіленген. Мысалы, жүлде 9 балуанға берілген: 1-жүлдеге – түйе және 8 рубль күміс ақша, 2-жүлдеге – жылқы, 3-жүлдеге – жылқы, 4-жүлдеге – шекпен тігетін шұға берілсе, 5-жүлдеге – көмшат, 6-жүлдеге – мылтық, 7-жүлдеге – қанжар, 8-жүлдеге – шапан, 9-жүлде – 2 рубль күміс ақша болған [28, 262-б.]. Осылайша күрес немесе көкпар және т.б. жоғарыда аталған ұлттық спорт ойындарында жүлдеге қол жеткізген жеңіскерлер есімі көпке таралып, болашақта ел таныған азаматтарға айналу мүмкіндігі мол болған.

Қорыта айтқанда, түрлі тарихи кезеңдерде жастайынан ұлттық ойындармен шыңдалған жеткіншек бейбіт күндері мерекелерде, астарда өткізіліп отырған ұлттық ойын түрлерін игеру арқылы өнерін шыңдаса, ел басына күн туған жағдайда тізгін тартып атқа қонуға дайын болған. Қазақ халқымен бірге жасасып келе жатқан ұлттық спорт ойындары жауынгерліктің бастауы болғандығына көз жеткіземіз. Олардың қайсысы болмасын жігіттердің күштілігін, ат үстіндегі шеберлігін ғана қалыптастырған. Бүгінде жаһандану заманында кеңінен насихатталса, дәрiптeлce қазақтың өрбiр азаматынан талап етiлетiн мақсаттылықты, табандылықты, төзімділікті, көшбасшылықты қалыптастыра-тынын ескерсек, компьютерге қадалған бүгінгі ұрпақты осынау ұлттық спорт ойындары арқылы заман талабына сай батырлыққа тәрбиелеріміз хақ.

## ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Рауан, 1991. – 142-б.
2. Жамбалова С.Т. Традиционная охота бурят: автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1986. – 25-б..
3. Ахметжанов К.С. Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. – Алматы: Дәуір, 1996. – 256-б.
4. Бочаров К.И. Очерки истории военного искусства. – М., 1936. – Т. 1. – 104 с.
5. Курылев В.П. Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. – Л.: Наука, 1989. – 97 с.
6. Гурлянд Я. Степное законодательство с древ-

нейших времен по XVII столет // Изв. общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казанском университете. – 1904. – Т. 20. – Вып. 4-5. – 85 с.

7. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971. – 403 с.

8. Бердібаев Б. Райымбек батыр және тарихи танымдағы жауынгерлік дәстүр // «Райымбек – казак халқының данқты ұлы» Түкеұлы Райымбектің 300 жылдығына байланысты өткізілген респуб. ғыл.-теор. конф. материалдары – Алматы, 2005. – 156 б.

9. Батырлар жыры. Қырымның қырық батыры. (Мұрын жыраудан жазылған мұралар). – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 5. – 380 б.

10. Ер Тарғын: Батырлық эпос / Қара сөзбен жырлаған М. Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1985. – 88 б.

11. Куфтин Б.А. Киргиз-казаки. Культура и быт. Этнологические очерки. – М.: Центральный Музей народоведения, 1926. – 46 с.

12. Төлеубаев Ә.Т. Қазақ халқы этнографиялық мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.

13. История Казахстана в русских источниках в XVI-XIX вв. Том 3. – Алматы: Дайк Пресс, 2005. – 484 с.

14. Федотов П.А. Под седлом и в упряжи (о спортивных лошадях и конниках Казахстана). – Алматы: Кайнар, 1984. – 184 с.

15. Симаков. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX – начале XX в. – Л.: Наука, 1984. – 226 с.

16. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – Алматы: Ғылым, 1973. – 327 б.

17. Барминцев Ю.Н. Эволюция конских пород в Казахстане. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. – 282 с.

18. Калыш А.Б. Казахские национальные конно-спортивные игры (XIX – начало XX вв.) // Турк элдеринин салттуу спорттук оюндары Turk Halklarinin Geleneksel Sport Oyunlari. – Бишкек, 2015. – С. 21-25.

19. Смағұлов Е.М. Қазақтың ас беру дәстүрі: әлеуметтік-саяси қызметі (XVIII – XIX ғғ. деректері бойынша): Тар. ғыл. канд. дисс. ... қолжазбасы. – Алматы, 2007. – 146 б.

20. Уметов Т.Ә. Игры народов Средней Азии и Казахстана. – Москва-Воронеж, 2006. – 108 с.

21. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – 1-том. А-Д. – Алматы: DPS, 2011. – 736.

22. Ошанов О. Көкпар. // Қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрыптары. А., 2005.

23. Матушак П.Ф., Мухиддинов Е.М. Қазақша күрес. – Алматы: Мектеп, 2012. – 184 б.

24. Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Кайнар, 1994. – 144 б.

25. Гуннер М. Сборник казахских национальных игр и развлечений. – Алма-Ата: Соцэкгиз, 1938. – 78 с.

26. Әлімханов Е. Қазақ палуандық өнері. – Алматы: Өнер, 2008. – 148 б.

27. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 3-том. Біртұтастығы және ерекшелігі. – Алматы: Арыс, 2012. – 322 б.

28. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін «отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша / Құраст. С.Е.Әжіғали. – Алматы: Арыс, 2006. – 416 б.